

Diplomacy in the Early Islamic World: A Tenth-Century Treatise on Arab-Byzantine Relations. The Book of Messengers of Kings (Kitāb Rusul al-Mulūk) of Ibn al-Farrā'. A Tenth-Century Treatise on Arab-Byzantine Relations, translated from the Arabic and annotated by Maria Vaiou, (*Library of Middle East history*; v. 17) I. B. Tauris & Co. Ltd., London-New York 2015, ss. 353

Obserwowane w ostatniej dekadzie zainteresowanie światem arabskim zaowocowało także rozwojem badań nad różnorodnymi aspektami relacji i związków pomiędzy chrześcijaństwem a islamem w okresie kształtowania się drugiej z tych religii. Dzięki wysiłkom badaczy zajmujących się światem greckim w okresie średniowiecza perspektywa spojrzenia na wspomniane stosunki znacznie się zmienia. Badania dotyczące związków pomiędzy nauką arabską a grecką, dokonania tłumaczy, historia arabskiej administracji, której system został zaczerpnięty w dużej mierze od Bizantyńczyków, ukazują nam, że relacje pomiędzy cesarstwem a kalifatem nie ograniczały się jedynie do wojen i najazdów, że pomiędzy nimi występowały długotrwałe okresy pokoju, a czasem wręcz wzajemnej wymiany gospodarczej i kulturalnej. Wydaje się dziś truizmem stwierdzenie, że bizantyńskie i arabskie organizmy polityczne równie często walczyły, jak współpracowały ze sobą. W środowisku naukowym wytworzył się klimat poszukiwania elementów raczej łączących obydwa światy, arabski i bizantyńskich, niż dzielących. Doskonałym przykładem takiego podejścia była konferencja w grudniu 2011 r. na Uniwersytecie Arystotelesa w Salonikach. Wśród prelegentów można wymienić wybitnych badaczy stosunków arabsko-bizantyńskich: Waltera E. Kaegi, Jeana-Claude Cheynet, Marco Miotto. Co więcej, podczas wspomnianej konferencji swoje referaty wygłosili również badacze pochodzący z arabskiego kręgu kulturowego. Jak się okazało, ich

perspektywa badawcza nie odbiegała od tej reprezentowanej przez zachodni świat nauki¹.

Omawianą w niniejszej recenzji pracę, w tłumaczeniu Marii Vaiou, traktować należy jako kontynuację wspomnianego kierunku badawczego, odkrywającego przed nami coraz więcej przykładów współpracy pomiędzy cesarstwem a kalifatem. Maria Vaiou to badaczka związana z dwoma ośrodkami naukowymi – doktorat ukończyła na Uniwersytecie Oksfordzkim, następnie zaś, poprzez stypendium podoktoranckie, związała się z tureckim Uniwersytetem Sabanci. Celem jej pracy było udostępnienie szerszemu gronu badaczy zachodnich, zajmujących się cesarstwem bizantyńskim i w większości nie znających klasycznego języka arabskiego, kolejnego tekstu traktującego o relacjach pomiędzy Konstantynopolem a Damaszkiem i Bagdadem.

Autorem traktatu *Kitāb Rusul al-Mulūk* był Abū 'Alī al-Husayn b. Muhammad, znany również pod przydomkiem Ibn al-Farrā', który sugeruje, iż człowiek ten wywodził się z rodziny handlującej futrami, odzieniem. Obecnie dysponujemy niewielką liczbą wzmianek dotyczących jego osoby, przede wszystkim proveniencji andaluzyjskiej. Sugerują one, że Ibn al-Farrā' znany był na przełomie X/XI w. jako jeden z przedstawicieli literackich kręgów islamskiej Hiszpanii. Warto zwrócić uwagę na fakt, że pomimo braku bezpośrednich wzmianek na temat autora traktatu, Marii Vaiou udało się we wstępie do tłumaczenia przeprowadzić kilka wywodów pozwalających na lepsze poznanie domniemanego pochodzenia Abū 'Alī al-Husayna. Styl traktatu, świadczący o głębokim wykształceniu literackim autora oraz wspomniani w dziele inni arabscy twórcy pozwolili tłumaczce

¹ Efektem konferencji była publikacja: *Proceedings of the International Symposium. Byzantium and the Arab World. Encounter of Civilizations (Thessaloniki, 16-18 December 2011)*, red. A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013. Wśród najważniejszych opublikowanych w tym tomie artykułów wymienić można: K. Durak, *Traffic Cross the Cilician Frontier in the Ninth and Tenth Centuries: Movement of People between Byzantium and the Islamic Near East in the Early Middle Ages*, s. 141-154; W. E. Kaegi, *The Frontier: Barrier or Bridge. Reconsiderations after Twenty-Five Years of Scholarship*, s. 15-32; A. Kraft, *The Last Roman Emperor and the Mahdī – on the Genesis of a Contentious Politico-Religious Topos*, s. 233-248; B. de Lee, *Theological Diplomacy in the Middle Byzantine Period. Propaganda War between Constantinople and Caliphate or Interfaith Dialogue?*, s. 269-280; M. Leontsini, *Byzantine Policy towards the Arabs in the 7th Century: Diplomatic Contacts and Official Emissaries*, s. 281-298.

np. wysnuć hipotezę dotyczącą czasu, w którym mógł żyć Ibn al-Farrā' – byłaby to druga połowa X w. Datacja ten, odpowiadająca panowaniu w kalifacie kordobańskim dwóch władców umajjadzkich: 'Abd al-Rahmāna III (912-961) oraz al-Hakama II (961-976), to okres wzmożonych kontaktów pomiędzy państwem położonym w Andaluzji a Konstantynopolem. Kontaktów zarówno politycznych, jak i kulturalnych, w tym drugim aspekcie przede wszystkim w zakresie wzorców architektonicznych, dekoracyjnych oraz badań nad rękopisami starożytnych. Stąd też według autorki wywodzą się szczególne zainteresowanie Ibn al-Farrā' historią relacji bizantyńsko-abbasydzkich. Ze znajdujących się w dziele pierwszoosobowych wzmianek na temat ubrań, preferowanych posiłków czy wyposażenia używanego przez Bizantyńczyków autorka domniemywa, iż podczas swoich podróży handlowych Ibn al-Farrā' musiał odwiedzać tereny cesarstwa. Z kolei znajomość dziejów i warunków panujących na dworze abbasydzkim świadczyłaby o częstych podróżach do Bagdadu. Wspomniane wyżej ustalenia poczynione przez autorkę tłumaczenia, choć interesujące, pozostać muszą w sferze domniemań. Ostatecznie nie przywołuje ona argumentów na tyle przekonujących, by uznać je za pełnoprawne hipotezy badawcze.

Praca, którą Maria Vaiou wykonała w zakresie tłumaczenia traktatu Ibn al-Farrā', jest o tyle przełomowa, o ile za taki uznamy sam traktat. *Kitāb Rusul al-Mulūk*, czyli *Księgę Wysłanników Króla*. Faktycznie odróżnia się ona od innych podobnych dzieł autorów muzułmańskich z IX-XI w. Ibn al-Farrā' wykorzystał bowiem zarówno Koran, jak i wiele elementów *sunny* do dowodzenia, iż udział w mediacjach i pertraktacjach dyplomatycznych mających na celu zawarcie pokoju pomiędzy dwoma państwami jest w swej istocie... aktem religijnym, aktem pobożności. Andaluzyjski pisarz jest zdecydowanie reprezentantem odmiennej linii islamskich interpretatorów wskazań Proroka i twórców tradycji odnośnie takich zagadnień, jak prowadzenie dżihadu czy *ghazwu*. Kiedy tradycyjna linia interpretacyjna nadaje dżihadowi, rozumianemu jako walka zbrojna, charakter obowiązku religijnego, dla Ibn al-Farrā' wojna, niemal tak samo jak w interpretacjach współczesnych, jest po prostu porażką dyplomacji. Istotne jest też to, że nie wywodzi tych wniosków z przesłanek logicznych lub historycznych, ale bezpośrednio ze słów samego Proroka zawartych w *hadisach* lub Koranie, a dotyczących w szczególności tych momentów życia Mahometa, kiedy sam wysyłał emisariuszy

i prowadził mediacje w drodze do uzyskania władzy nad całym Hirdżazem.

Jednocześnie *Kitāb Rusul al-Mulūk* nie jest *stricte* traktatem religijnym, ale poradnikiem dotyczącym zasad, którymi powinna legitymizować się osoba realizująca funkcje dyplomatyczne. W traktacie Ibn al-Farrā' dotknął też zagadnień związanych z ówczesnym pojmowaniem kwestii psychologicznych czy charakterologicznych, przedstawiając te cechy, którymi powinien wykazywać się ewentualny emisariusz i poseł. Samo dzieło jest interesującym przykładem na głęboką akulturację elementów perskich i greckich w kulturze arabskiej. Gatunek, jakim jest poradnik dla dyplomatów, wywodził się z kultury perskiej. Przykłady zachowań i wskazówki, chociaż często związane z podłożem religijnym, nawiązują również do wybitnych postaci obydwu „wrogich” kultur – Ardaszira, pierwszego szacha z dynastii Sasanidów, Arystotelesa, czy Platona. Praktyczna strona traktatu jest drugim, obok kwestii ideologiczno-religijnych, atutem omawianej pracy. Mimo że wzajemne relacje pomiędzy Bizancjum a kalifatami muzułmańskimi, tak umajjadzkim, jak i później abbasydzkim, są dosyć dobrze zbadane², to jednak konkretne zagadnienia związane z praktyką muzułmańskiej dyplomacji, protokołem dyplomatycznym kalifatu, standardami podejmowania gości na dworach w Damaszku czy Bagdadzie rzadko bywają tematem szczegółowych zainteresowań badaczy. Problem ten dotyczy nie tylko historyków cesarstwa bizantyńskiego, ale także tych zajmujących się dziejami wczesnego islamu. Udostępnienie *Kitāb Rusul al-Mulūk* anglojęzycznemu odbiorcy ma również ten walor, iż źródło to bardzo rzadko wykorzystywane było przez badaczy zachodnich, choć jest doskonale znane w arabskich kręgach historycznych.

Przechodząc do szczegółowego omówienia samej treści traktatu Ibn al-Farrā', należy podkreślić, że dzieło podzielone jest na 21 rozdziałów, które różnią się od siebie znacznie długością oraz metodą wyczerpania danego tematu. Traktat rozpoczyna się inwokacją zaczerpniętą z Koranu, podkreślającą rolę Wysłannika Boga, Proroka Mahometa w prowadzeniu ludzi na dobrą drogę poddania się woli Allaha. W pierwszych trzech rozdziałach Ibn al-Farrā' skupił się na analizie istotnej roli wysłanników i proroków, ze szczególnym

² Również w literaturze polskiej pokuszono się o pracę sumującą dotychczasowe osiągnięcia badawcze: *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015, s. 571-618.

uwzględnieniem ostatniego z nich – Mahometa, w dziele rozprze-strzenia „łaski bożej” na świecie. Muzułmański autor zauważył dla przykładu, że proroków należałoby traktować jako „wysłanników”, „posłańców”, którzy przeznaczeni zostali przez Boga do przekazywania „dobrej nowiny” zarówno wiernym, jak i niewiernym. W tym kontekście istotne jest podkreślenie, że Allah wysłać miał swoich proroków do każdego z narodów ziemi i tylko od nich samych zależało, czy przyjmą wiarę, czy też nie. Ukazując działania Proroka polegające na wysłaniu posłów do ówczesnych władców krajów ościennych, Ibn al-Farrā’ przeciwstawił sobie dwie postaci. Pierwszą z nich był Herakliusz, który według autora uznawał Mahometa za wysłannika Boga, drugą szach Sasanidów, który odmówiwszy jakiegokolwiek uznania dla Proroka, skazał tym samym swój kraj na całkowity upadek.

W rozdziale czwartym autor rozwinął swoją tezę o ideologicznych podstawach działań dyplomatów. Według Ibn al-Farrā’ wysłanie posłów przez Proroka do władców krajów ościennych uznać należałoby za kontynuację jego misji przekazanej mu przez Allaha. Tym samym Ibn al-Farrā’ dokonał porównania pomiędzy działaniami Mahometa wysyłającego swoich ambasadorów a Allahem, który posyłał do ludzi swoich proroków. Z przesłanek tych wysnuł wnioski, że podobnie jak prorocy dyplomaci powinni być odpowiedzialni za prawidłowość i rzetelność przezywanego posłania, co jest nie tylko czynem zgodnym z ogólnymi pojęciami o rzetelności i prawdomówności, ale dziełem w swej istocie religijnym i pobożnym.

Po przedstawionym powyżej wstępie Ibn al-Farrā’ przechodzi w kolejnych siedemnastu rozdziałach do głównego tematu swojej pracy, w których przekazuje wiedzę odnośnie zasad wyboru odpowiedniego posła przez władcę, jak i przedstawia zasady postępowania przydatne dla samych ambasadorów. Według Ibn al-Farrā’ wysłannik, poseł jest po pierwsze muzułmaninem – zna prawo, Koran, biografie tych, którzy zasłużyli się dla islamu, żyje zgodnie z tradycją pozostawioną przez Proroka. Wśród cech *fundamentów i strażników królestwa*, jak nazywa posłów autor, znajdują się m.in. lojalność, inteligencja, wiedza, samodyscyplina, a także respekt dla hierarchii i rodziny. Poseł powinien strzec się przekupstwa, arogancji oraz braku poczucia misji. Rola ambasadorów wynika bezpośrednio z obowiązków, o jakich powinien według Ibn al-Farrā’ pamiętać każdy z władców, którym powierzono opiekę nad królestwem. Władca jest

według autora pasterzem, któremu Bóg powierzył opiekę nad swoją *ummaq*. Stąd jest zobowiązany do prawidłowego zarządzania polityką zagraniczną, relacjami zewnętrznymi poprzez odpowiedni dobór posłów i realizatorów tej polityki. Obowiązki te nie różnią się według Ibn al-Farrā' od tych związanych z zapewnieniem sprawiedliwych rządów i zadbaniem o dobrobyt poddanych. Wśród modelowych przykładów władców, którzy postępowali w zgodzie z tymi zasadami, autor wymienia Mojżesza, Salomona oraz Aleksandra Wielkiego, podkreślając przede wszystkim mądrość i sprawiedliwość wspomnianych osób. Wśród kalifów, w kontekście relacji bizantyńsko-arabskich, szczególnie wiele miejsca poświęcił natomiast Umarowi, Mu'awiji, 'Abd al-Malikowi oraz Haszimowi 'Abd al-Malikowi. Kończąc swoje resume na okresie abbasydzkim, Ibn al-Farrā' nie zapominał jednocześnie przestrzec swoich czytelników przed nadchodzącym końcem świata, podczas którego to będą oni świadkami upadku moralności i zasad, także w kontekście dyplomatycznych relacji pomiędzy państwami.

Tłumaczenie Marii Vaiou, oprócz bogatych w informacje przypisów oraz indeksów osób, miejsc, terminów i poruszonych w dziele zagadnień, oferuje nam również siedem apendyksów, w których znaleźć możemy informacje na temat arabskich terminów dyplomatycznych, wykazy tematyki podejmowanej w dziele, indeksy posłów arabskich wyruszających na misje do cesarstwa bizantyńskiego, indeksy wersów koranicznych, do których odwoływał się Ibn al-Farrā', tablice chronologiczne obejmujące władców arabskich i bizantyńskich, źródła, których używał autor w tworzeniu swojego dzieła, a także indeks zawierający dokładną listę osób wspomnianych w tekście wraz z krótkimi notami na ich temat.

Warto w tym miejscu sprostować pewne twierdzenie, które znalazło odzwierciedlenie także we wstępie przygotowanym przez Marię Vaiou. Nie można bowiem w sposób pełny godzić się z tezą, iż w stosunkach muzułmańsko-bizantyńskich zaszła znacząca zmiana po przejściu władzy przez Abbasydów. Autorka tłumaczenia zdaje się sugerować, że przedstawiciele nowej dynastii rządzącej kalifatem porzucili myśl o podporządkowaniu sobie cesarstwa. Za odrzuceniem podobnych twierdzeń przemawiają wyprawy prowadzone przez Abbasydów przeciwko Bizancjum, np. Haruna ar-Raszida, która zakończyła się układem zobowiązującym cesarza do wypłacania kalifowi trybutu, traktowanego przez muzułmanów jako *dżizja*, podatek pła-

cony przez *dhimnich* (chrześcijan) muzułmanom za możliwość życia na terenie *dar al-islam*, ziemi islamu³. Jeżeli przyjrzymy się arabskiej literaturze religijnej z tego okresu, przede wszystkim *sunnie*, *hadisom*, to faktycznie możemy zauważyć pewną prawidłowość – kwestia podboju cesarstwa przedstawiana jest tam w wymiarze apokaliptycznym. Muzułmańscy autorzy przedstawiają w *hadisach* zdobycie Konstantynopola jako jedno z wydarzeń poprzedzających koniec świata. Są to, dodajmy, przede wszystkim autorzy żyjący w czasach późnych Abbasydów, często związani mocno z kulturą perską⁴.

Podkreślanie przez badaczy dużego zaangażowania abbasydzkiej dyplomacji w utrzymywaniu z Bizancjum kontaktów nastawionych na wymianę kulturalną nie wyklucza takowych w czasach Umajjadów. Także władcy tej dynastii starali się o bizantyńskich architektów⁵, a chrześcijan wykorzystywali do zarządzania swoim krajem⁶. Wbrew tradycyjnym, popularnym przekonaniom (nie mającym potwierdzenia we współczesnych badaniach tego tematu) dyplomacja Umajjadów w stosunku do Bizancjum nie skupiała się wyłącznie na podporządkowaniu cesarstwa, ale podobnie, jak w okresie abbasydzkim, dotyczyła też drobnych zatargów granicznych⁷, podarków, wymiany poglądów religijnych⁸, a nawet taktycznych sojuszy⁹.

³ Zgodnie z takim podejściem interpretacyjnym władca, który płacił podobny trybut, uznawany był w istocie za poddanego kalifa, a jego ziemie za należące do *dar al-islam*, który to konstrukt ideologiczny można porównywać do *oikoumene*. Na temat arabskich przekazów udowadniających, że Konstantynopol w istocie należał do obszaru *dar al-islam* zob. klasyczną i nadal niezwykle aktualną pracę: M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, „Journal Asiatique” 1926, t. 208, s. 61–121.

⁴ Interesującą konstatacją jest, iż motywy związane z podbojem Konstantynopola pojawiają się w islamskiej tradycji, a konkretniej w zbiorach hadisów, dopiero w okresie abbasydzkim. Wcześniejsi autorzy zbiorów, z czasów Umajjadów, praktycznie w ogóle nie zajmują się kwestiami związanymi z całkowitym podbojem cesarstwa bizantyńskiego: B. Cecota, *Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII-VIII wieku. Rzeczywistość i mit*, Łódź 2015, s. 148-158.

⁵ M. Woźniak, *Bizantyńskie dziedzictwo? Sztuka i architektura wczesnego islamu w zarysie (VII-VIII w.)*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015, s. 503-525.

⁶ T. Wolińska, *Opór, bierność czy kolaboracja? Chrześcijanie w Syrii i Egipcie wobec podboju arabskiego* [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015, s. 362-387.

⁷ Warto przytoczyć w tym miejscu ustalenia Héléne Ahrweiler dotyczące analizy wypraw arabskich na Azję Mniejszą w okresie umajjadzkim. Jak podkreślała autor-

Mimo wspomnianych wyżej drobnych niespójności praca Marii Vaiou nad tłumaczeniem dzieła Ibn al-Farrā' jest kolejnym istotnym krokiem w kierunku poznania wzajemnych relacji arabsko-bizantyńskich. Bogaty materiał, znajdujący się w przypisach tłumaczenia, pozwala na dokładne zapoznanie się z wszelkimi niuansami *Kitāb Rusul al-Mulūk*. Jest to z pewnością obowiązkowa pozycja dla każdego, kto zajmuje się stosunkami panującymi pomiędzy kalifami umajjadzkim i abbasydzkim a cesarstwem bizantyńskim.

Błażej Cecota
(Piotrków Trybunalski)

ka, już ponad pół wieku temu, wyprawy te niezwykle rzadko, o ile w ogóle, kończyły się zajmowaniem jakichkolwiek przyczółków w anatolijskim interiorze na dłużej niż rok. Dowódcy kalifów zdawali sobie sprawę z problemów związanych z zaopatrzeniem oraz z wrogo nastawioną ludnością miejscową, zob. H. Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siècles)*, [w:] eadem, *Études sur les structures administratives et sociales a Byzance*, Londyn 1971, art. IX, s. 7-8.

⁸ K. Kościelniak, *Polemika muzułmańsko-chrześcijańska na podstawie korespondencji przypisywanej kalifowi umajjadzkiemu Umarowi II (720) i cesarzowi bizantyjskiemu Leonowi III (741)*, „Folia Historica Cracoviensia” 2002, t. 8, s. 97-105; B. Cecota, *Wybrane zagadnienia z korespondencji muzułmańsko-chrześcijańskiej na podstawie Historii kalifów Ghewonda*, [w:] *Materiały z XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów*, t. XIV, red. A. Świątek, Kraków 2008, s. 27-43.

⁹ Do pertraktacji dotyczących sojuszu doszło najprawdopodobniej między przyszłym cesarzem Leonem III a Arabami w czasie ich pochodu przez Azję Mniejszą, zakończonym drugim oblężeniem Konstantynopola, zob.: B. Cecota, *Bułgarzy wobec arabskiego oblężenia Konstantynopola w latach 717-718*, „Balcanica Posnaniensia” 2011, t. 18, s. 13-16.